

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ

ΠΕΤΡΟΥ ΦΑΡΑΝΤΑΚΗ:

Κ. ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ - Ε. ΡΟΥΣΣΟΥ: *Φιλοσοφία Γ' Λυκείου*, έκδοση Ζ', ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1991, σελ. 282.

Το ανωτέρω σχολικό εγχειρίδιο αποτελείται από μια εισαγωγή στη φιλοσοφία, τέσσερα αυτοτελή μέρη, αλφαβητικό ευρετήριο φιλοσοφικών όρων, ευρετήριο κυρίων ονομάτων και πίνακα περιεχομένων.

Στην «Εισαγωγή στη φιλοσοφία» ο Κ. Κατσιμάνης παρουσιάζει το φιλοσοφείν ως ιδιότυπη πνευματική στάση και στη συνέχεια αναλύει τις ενότητες: «Φιλοσοφία και επιστήμη» και «Φιλοσοφία και ζωή» ενώ δεν παραλείπει να παραθέσει μεταφρασμένα φιλοσοφικά κείμενα των Ιωάννη Θεοδωρακόπουλου, Karl Jaspers, Vladimir Jankélévitch και Karl Marx. Γενικά, πρόκειται για μια αξιολογή, από πλευράς φιλοσοφικού στοχασμού, μελέτη που διακρίνεται για τη μεστότητα νοηματικού περιεχομένου και για την απουσία εννοιολογικών συγχύσεων. Εντούτοις, σ' όλο σχεδόν το μήκος της δεν αναλύεται καθόλου η σχέση φιλοσοφίας - θεολογίας παρά το ότι υπάρχει προηγούμενη αφορμή για κάτι τέτοιο. (Βλ. σ. 8, όπου αναφέρονται ως φιλοσοφικοί κλάδοι η ηθική και η πολιτική φιλοσοφία). Τούτο εξάλλου θα ικανοποιούσε τη γνωστική περιέργεια των τελειοφοίτων μαθητών του Λυκείου, οι οποίοι διδάσκονται το μάθημα της «Ηθικής».

Το πρώτο μέρος που επιγράφεται: «*Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία*» περιλαμβάνει την επεξεργασία των τριών κεφαλαίων που ακολουθούν: 1ο. *Κοσμολογική περίοδος* (6-5 αι. π.Χ.: περίοδος αναζήτησης της πρώτης αρχής του κόσμου). 2ο. *Εννοιολογική περίοδος* (5-4 αι. π.Χ.: περίοδος αποκρυστάλλωσης των πρώτων φιλοσοφικών εννοιών), 3ο. *Πραξιολογική περίοδος* (3 αι. π.Χ. - 3 μ.Χ.: περίοδος στροφής του στοχασμού προς τον άνθρωπο κυρίως και τις πράξεις του).

Στη μελέτη της *κοσμολογικής περιόδου*, ο Ε. Ρούσσος εντάσσει τους «Υλοζωϊστές» (Θαλή, Αναξίμανδρο, Αναξίμενη, Ηράκλειτο), τους «Πυθαγορείους και Ελεάτες» (Πυθαγόρα, Παρμενίδη, Ζήνωνα, Μέλισσο) τους «Συνδυαστικούς» (Εμπεδοκλή, Αναξαγόρα) και τους «Ατομικούς» (Δημόκριτο). Στην ανάπτυξη της ενότητας των «Υλοζωϊστών» ήταν επιβεβλημένο, νομίζω, να τονισθεί ότι η προσωπικότητα του Θαλή ταυτιζόταν σχεδόν με τον παραμερισμό της μυθικής νοοτροπίας και την υιοθέτηση της επιστημονικής παρατήρησης. Εντούτοις, ορθώς αφήνεται απ' το συγγραφέα να γίνει αντιληπτό ότι ο Αναξίμανδρος υπήρξε πρόδρομος του Lavoisier ως προς τη διατύπωση του νόμου της αφθαρσίας της ύλης. Θάπρεπε όμως, στο σημείο αυτό, να ειπωθεί ότι τόσο ο Αναξίμανδρος όσο και ο Αναξίμενης, πίστευαν στην πολλαπλότητα των κόσμων, δηλαδή στην ταυτόχρονη ύπαρξη πολλών κόσμων που γεννιούνται και χάνονται στο αείζωο άπειρο. Επίσης, παραλείπεται να γραφεί ότι, στην ουσία, η φυσική των Μιλησίων ήταν φυσική Γεωγράφων και Μετεωρολόγων και ότι οι απόψεις τους για το σύμπαν δεν έχουν καμία σχέση με τις προόδους της αστρονομίας του επόμενου αιώνα. Αναφορικά τώρα με τον Ηράκλειτο, καλό θάταν να είχε διευκρινισθεί πως η σοφία του ήταν ξένη προς τη λαϊκή θρησκεία, τη λατρεία των εικόνων, τις απόκρυφες ορφικές

και διονυσιακές τελετές και γενικά τα μυστήρια που συντηρούσαν την ανθρώπινη άγνοια. Η επόμενη ενότητα: «Πυθαγόρειοι και Ελεάτες», χωρίζεται σε δύο υποενότητες: 1η. «Μαθηματικά και μυστικισμός: Πυθαγόρειοι» και 2η. «Ελεάτες». Ωστόσο, το περιεχόμενο της πρώτης υποενότητας δεν ανταποκρίνεται πλήρως στον προτασόμενο τίτλο της, όχι μόνο επειδή δε γίνεται ανάλυση του όρου «μυστικισμός» αλλά και διότι αποσιωπάται η συμβολή του Πυθαγόρα στα μαθηματικά. Συγκεκριμένα δε γίνεται λόγος για το περίφημο πυθαγόρειο θεώρημα, για τους ασύμμετρους αριθμούς και για τα κανονικά πολύεδρα. Στη δεύτερη υποενότητα, το διάγραμμα της ελεατικής φιλοσοφίας θα οριζόταν ευκρινέστερα, εάν μνημονευόταν ότι ο Παρμενίδης ήταν ο πρώτος που συνέθετε φιλοσοφικό έργο σε στίχους και ότι πτυχές της φιλοσοφίας του Ζήνωνα οφείλουν την αίγλη τους στα «παράδοξα». Πράγμα που θα επέτρεπε στους μαθητές της Γ' Λυκείου να εννοήσουν κάπως τις απόψεις του τελευταίου περί χρόνου. Θετικό στοιχείο της ενότητας «Συνδυαστικοί», μπορεί αβίαστα να θεωρηθεί η συστηματική μετάβαση στο φιλοσοφικό σύστημα του Αναξαγόρα απ' το αντίστοιχο του Εμπεδοκλή. Ως βιογραφικό, μολαταύτα, στοιχείο του Εμπεδοκλή, ίσως ήταν δυνατό να καταχωρηθεί ότι στη συνείδηση των Ακραγαντινών, ο ίδιος δεν είχε καταξιωθεί μόνον ως φιλόσοφος αλλά και ως εμπνεόμενος προφήτης, που δίδασκε για την προέλευση και το μέλλον της ψυχής. Έτσι, πίστευε στη μετεμψύχωσή μας σε σώματα ζώων, ενώ συνιστούσε την αποχή από το κρέας. Στην τελευταία ενότητα της κοσμολογικής περιόδου υπό τον τίτλο: «Ατομικοί», λογικά ο αναγνώστης θα περίμενε να διαβάσει το όνομα του θεμελιωτή της ατομικής θεωρίας, Λεύκιππου. Αυτό όμως δεν υπάρχει ακόμα και όταν ο συγγραφέας πραγματεύεται τις γενικές θεωρίες των ατομικών, πριν δηλαδή κιόλας εισέλθει στην παρουσίαση των αντιλήψεων του Δημόκριτου του οποίου οι αντιλήψεις εκτίθενται με αρκετή σαφήνεια στις σελίδες που έπονται (27-31). Πλην όμως, δε γίνεται συστηματική εκμετάλλευση εκ μέρους του Ε. Ρούσσου των πεποιθήσεων του αβδηρίτη φιλοσόφου που αφορούν στη διαλεκτική ανάμεσα στο τυχαίο και την ανάγκη. Με τον τρόπο αυτό, η υποενότητα: «Δημόκριτος: βιολογία και γνωσιολογία» (σ. 30, του βιβλίου) δεν αναπτύσσεται στις θεμελιώδεις συνέπειές της. Εξάλλου, βλέποντας ο αναγνώστης το παρατιθέμενο απόσπασμα του Δημόκριτου, σύμφωνα προς το οποίο ο ίδιος πίστευε πως η ψυχή είναι φθαρτή «τῷ σώματι συνδιαφθειρομένη» (αυτόθι), μένει με την εσφαλμένη εντύπωση ότι η ηθική του φιλοσόφου ήταν μηχανοκρατικής υφής. Έτσι η θέση αυτή, επιβαλλόταν να συμπληρωθεί με την άποψη πως η γαλήνη της ψυχής, το αγαθό (η «εὐεστώ»), σύμφωνα με το Δημόκριτο, επιτυγχάνεται με την τήρηση του μέτρου και με την επιτέλεση δίκαιων έργων.

Η *εννοιολογική περίοδος*, περικλείει τους Σοφιστές, το Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ως συμπληρωματικές παρατηρήσεις στην ενότητα των «Σοφιστών», θα μπορούσαν να ληφθούν υπόψη οι ακόλουθες: 1η. Η αποκατάσταση του στοχασμού τους στο φιλοσοφικό προσκήνιο επιχειρήθηκε, για πρώτη φορά, απ' το Hegel. 2η. Ο στοχασμός τους ταυτίστηκε με τον όρο «διαφωτισμός», απ' τον Windelband. 3η. Η κατανόηση της φιλοσοφίας τους, επιτυγχάνεται καλύτερα μέσω της μυθικής σκέψης, σύμφωνα με πρόταση του Mannheim. Άποψη που, μερικώς, αντιβαίνει στα γραφόμενα από το συγγραφέα του πρώτου μέρους του σχολικού βιβλίου που πρεσβεύει ότι η σοφιστική αντιτάχθηκε στη μυθοκρατική και δογματική σκέψη της παλαιότερης κοινωνίας (σ. 34). Στις επόμενες δύο θεματικές: «Σωκράτης» και «Πλάτων», επιτυγχάνεται ο καθορισμός του εννοιολογικού πλαισίου του στοχασμού τους καθώς και η κριτική ανάπτυξη απόψεών τους. Σ' εκείνο όμως που εμφανώς μειονεκτούν οι ενότητες αυτές είναι ότι

δε θίγεται καθόλου ο λειτουργικός ρόλος του «δαιμονίου» και του «ἔρωτος», στη διαμόρφωση της σωκρατικής και της πλατωνικής, αντίστοιχα, φιλοσοφίας. Η τέταρτη και τελευταία ενότητα της ίδιας περιόδου συνιστά συστηματική επεξεργασία κεντρικών πτυχών της αριστοτελικής διανόησης, χωρίς όμως να γίνεται διασάφηση σημαντικών πλευρών της, όπως του «ἀκουσίου», του «ἐκουσίου» και της «προαιρέσεως».

Η *πραξιολογική*, τέλος, *περίοδος* που συνάμα αποτελεί και το ύστατο κεφάλαιο της «Αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας», περιλαμβάνει τη διαπραγμάτευση των «Στωϊκών» των «Επικουρείων», των «Σκεπτικών» και των «Νεοπλατωνικών». Στην πρώτη ενότητα εξετάζεται ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ο Κλεάνθης, ο Χρύσιππος, ο Παναίτιος, ο Ποσειδώνιος, ο Επίκτητος και ο Μάρκος Αυρήλιος. Στην περιεκτική αυτή εξέταση δεν υπάρχει καμία κριτική στάση από τον κ. Ε. Ρούσσο απέναντι στη στωϊκή λογική και συγκεκριμένα στη λογική του Χρύσιππου. Έτσι, προϊόν εργασιών όπως π.χ. των Michael Frede, Jan Lukasiewicz και Benson Mates παραλείπεται τελείως. Αναφορικά τώρα με τους Επικουρείους, δε θίγεται το γνωστό motto τους: «λάθε βιώσας» και δεν τονίζεται ρητά ότι, στην ουσία, ολόκληρη η ηθική του Επικούρου δεν ήταν παρά ένα συνταγολόγιο ασκήσεων, προκειμένου να μην παρασύρονται οι άνθρωποι σε υπερβολικές δραστηριότητες. Η συγγραφή του εγχειριδίου συνεχίζεται μ' ένα κατατοπιστικό ορισμό του όρου «σκεπτικισμός» και με τη, διά βραχέων, επεξήγηση των πεποιθήσεων του Πύρρωνα του Ηλείου, του Αρκεσίλαου, του Καρνεάδη και της «Νεότερης Σκέψης» (Αινησίδημος, Αγρίππας και Σέξτος ο Εμπειρικός). Σε μια όμως σοβαρή πραγματεία σαν κι αυτή, έπρεπε κατά τη γνώμη μου, να εξηγηθεί με ποιο τρόπο η λέξη «σκεπτικός» εισήλθε στην ευρωπαϊκή σκέψη. Πως μ' άλλα λόγια, το έργο του Διογένη του Λαερτίου είχε μεταφρασθεί κιόλας στη λατινική γλώσσα το 1430. Και πως, οι θεωρίες του αρχαίου σκεπτικισμού έγιναν ευρύτερα γνωστές στη Δύση από το 16ο αιώνα και μετά, με τη μετάφραση στα λατινικά του έργου του Σέξτου του Εμπειρικού «Πυρρώνειοι Υποτυπώσεις». Οι δύο αυτές επισημάνσεις δε γίνονται ούτε στις σελίδες 153-155 του σχολικού εγχειριδίου, που επιγράφονται «Η σκεπτική σχολή». Η ενότητα «Νεοπλατωνικοί» ανοίγει με όψιμη χρήση και επεξήγηση του όρου «εκλεκτικισμός» —τη στιγμή που αυτός επιβαλλόταν να χρησιμοποιηθεί όταν ο συγγραφέας ήδη μιλάει για τάσεις συγκερασμού στους «Συνδυαστικούς» φιλοσόφους (σ. 25)— χωρίς συνάμα να διευκρινίζεται από ποιον μας παραδόθηκε. Επίσης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ίδια ενότητα, εκτός από τον Πλωτίνο, δεν περιλαμβάνει, δυστυχώς, άλλους Νεοπλατωνικούς όπως π.χ., τον Ιάμβλιχο, τον Πρόκλο κλπ. Η τελευταία παράγραφος της ενότητας αυτής κλείνει με τη μάλλον βεβιασμένη κρίση του συντάκτη της σύμφωνα με την οποία: «Με τους Νεοπλατωνικούς, τα επιστημονικά κριτήρια της φιλοσοφίας το ένα μετά το άλλο εκτοπίζονταν και τη θέση τους έπαιρναν τα θρησκευτικά βιώματα...» (σ. 59). Το ότι τα θρησκευτικά βιώματα δεν ισοδυναμούσαν με αναίρετη των επιστημονικών κριτηρίων της φιλοσοφίας κατά το χρονικό διάστημα που επικρατούσε η νεοπλατωνική φιλοσοφία, αποδεικνύεται ως εξής: 1ο. Οι ίδιοι οι Νεοπλατωνικοί υποστήριξαν την άποψη ότι τα μαθηματικά χρησιμεύουν ως ζεύγμα ανάμεσα στη θεολογία και τον από φυσικό κόσμο. 2ο. Τόσο ο Πρόκλος όσο και ο Ιάμβιχος, είχαν συμβάλει στην ανάπτυξη των μαθηματικών (ο πρώτος είχε σχολιάσει το πρώτο βιβλίο των *Στοιχείων* του Ευκλείδη και ο δεύτερος είχε συγγράψει το *Περί τῆς Κοινῆς Μαθηματικῆς Ἐπιστήμης καί περὶ τῆς Νικομάχου Ἀριθμητικῆς Εἰσαγωγῆς*). 3ο. Ο Νεοπλατωνισμός δε δίστασε να χρησιμοποιήσει αριστοτελικές μεθόδους ως λογική εισαγωγή στην κατανόηση διδασκαλιών του Πλάτωνα. 4ο. Η νεοπλατωνική διδασκαλία περί απορροής των υποστάσεων

ενέπνευσε τον Teilhard de Chardin (1881-1955) στη διαμόρφωση της θεωρίας του για την εξέλιξη, σύμφωνα με την οποία υπάρχει συνέχεια ανάμεσα στη λιθόσφαιρα (που περικλείει την άψυχη ύλη), τη βιόσφαιρα (που περικλείει τα έμψυχα όντα) και τη νοόσφαιρα (που περικλείει το πνεύμα και τα δημιουργήματά του). Σφαίρες που απολήγουν στο σημείο ωμέγα. 5ο. Τέλος, ακόμα και στις μέρες μας γίνεται λόγος για συσχέτιση των μαθηματικών με το νέο Νεοπλατωνισμό (βλ. περίπτωση του I.R. Shafarevitch).

Προσέτι, στην πρόταση που ακολουθεί αμέσως μετά: «...στέρησαν τη φιλοσοφία (τα θρησκευτικά βιώματα) από την αυτοτέλειά της και την κατάντησαν υπηρέτρια της Εκκλησίας κατά το Μεσαίωνα», δεν είναι δόκιμη η χρήση του ρήματος «κατάντησαν» εφόσον από τον κ. Ε. Ρούσσο δεν έχει, μέχρι στιγμής, αποδειχθεί ότι το να είναι η φιλοσοφία «ancilla theologiae» αποτελεί πράγματι κατάντια για την πρώτη. Ορθότερη, μάλλον, φαίνεται η υιοθέτηση του ρήματος «κατέστησαν» επειδή δείχνει την απουσία συγκινησιακού φορτισμού του γράφοντος φιλοσόφου, όταν ο ίδιος καλείται να περιγράψει ψυχρά ένα κοινωνικό ή ιστορικό γεγονός. Με την επιλογή του τελευταίου ρήματος, ο συγγραφέας της «*Αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*» δε θα ερχόταν σε αντίφαση μ' όσα έχουν προηγηθεί απ' τον κ. Κατσιμάνη στη σελίδα 6 του βιβλίου και έχουν σχέση με την απόσταση του φιλοσόφου απ' το ερευνούμενο αντικείμενο.

Το πρώτο μέρος του εγχειριδίου της Φιλοσοφίας για την Γ' Λυκείου, τελειώνει με μια εμπειριστατωμένη παρουσίαση «Παραπομπών - παραθεμάτων» (Σσ. 60-71) και με μια άλλη ενότητα που τιτλοφορείται: «*Η σημασία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*». Η αδύνατη, παρόλα αυτά, πτυχή των «*Σημειώσεων*» είναι ότι, σ' αντίθεση με τα κυρίως κείμενα που προηγήθηκαν, στα σημεία που αφορούν σε αυτούσια αποσπάσματα αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, δεν ακολουθήθηκε απ' τον κ. Ε. Ρούσσο η πολυτονική γραφή. Όσο για την τελευταία ενότητα («*Η σημασία της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας*») αυτή θα μπορούσε κάλλιστα να σταθεί ως έχει μόνον εφόσον είχε παρεμβληθεί, κατόπιν τούτων, κάποιο συνοπτικό διάγραμμα με τίτλο: «*Νέα ελληνική φιλοσοφία*». Διάταξη που θα δικαίωνε, εν πολλοίς, την ύπαρξη του όγδοου επιχειρήματος της σελίδας 17 του εν λόγω corpus, σύμφωνα με το οποίο η αρχαία ελληνική φιλοσοφία προτάσσεται απ' τους συγγραφείς του επειδή «είναι κληρονομιά μας και πιθανό να διαπιστώσουμε ότι αυτή έχει διαποτίσει τη σκέψη μας».

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου φέρει τον τίτλο: «*Στοιχεία τυπικής λογικής*» και απαρτίζεται από οκτώ κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο ονομάζεται *Γλώσσα και λόγος* και περιέχει τις υποενότητες: «*Η γλώσσα πολιτιστική κατάκτηση*», «*Γλώσσα, κοινωνία και ιστορία*», «*Γλώσσα και σκέψη*», «*Η σκέψη ως διάλογος διαμέσου της γλώσσας*», «*Η έννοια του λόγου*», «*Λόγος και λογική*», ενώ στο τέλος του κεφαλαίου καταχωρούνται σε μετάφραση, ανάλογα κείμενα του Δ. Γληνού, του Μ. Merleaux - Ponty, του Ε. Sapir καθώς και απόσπασμα απ' το έργο του Β. Τατάκη, *Λογική*. Το, κατά τα άλλα, εύληπτο περιεχόμενο του παρόντος κεφαλαίου παροδηγεί τη μαθητική σκέψη με τη διαπίστωση του συγγραφέα ότι η γλωσσική ατέλεια υπάρχει μόνο σε «*βιώματα και πνευματικές δραστηριότητες έξω από το χώρο της λογικής σκέψης*» (σ. 79). Ο κ. Κατσιμάνης αναφέρεται στην περίπτωση αυτή (βλ. αυτόθι) στις μεταφυσικές ενατενίσεις ή τα μυστικά οράματα που δεν είναι δυνατόν να τα εκφράσει κανείς γλωσσικά. Ας μη λησμονούμε όμως, ότι τη συμβατική χρήση της γλώσσας ακόμα και σ' ένα λογικά διαμορφωμένο πλαίσιο αμφισβήτησαν μεγάλοι σοφοί της εποχής μας, όπως ο Α. Einstein, ο J. Hadamard, ο Ε. Morin και ο Η. Reeves. Επίσης στην υποενότητα «*Η έννοια του λόγου*», δε γίνεται επαρκής μνεία σ' όλες τις φιλοσοφικές αποχρώσεις του όρου

«λόγος», με αποτέλεσμα να παραλείπονται έννοιες που αφορούν στην αιτία, τη σχέση πραγμάτων, την ιδέα και τη διάνοια. Στην ίδια υποενότητα, θα μπορούσε να γίνει και μια απλή αναφορά στην «Αρχή του επαρκούς ή αποχρώντος λόγου», ούτως ώστε η τέταρτη αυτή λογική αρχή την οποία ο συγγραφέας αναλύει διεξοδικότερα στις σελίδες 109-110, να κερδίζει έδαφος στο νου των μαθητών.

Το δεύτερο κεφάλαιο, *Η έννοια*, αποτελεί επεξεργασία των επιμέρους θεματικών: 1. «Σχηματισμός και σημασία της έννοιας». 2. «Πλάτος και βάθος των εννοιών». 3. «Σχέσεις των εννοιών». Το κεφάλαιο αυτό τελειώνει με την παράθεση μεταφρασμένων κειμένων του Αριστοτέλη, του Πλάτωνα και του Em. Benveniste. Σ' ολόκληρο σχεδόν το μήκος του κεφαλαίου αυτού, παρά το ότι υπάρχουν αρκετά παραδείγματα για εμπέδωση της εκτιθέμενης θεωρητικής γνώσης, δε θίγεται από τον κ. Κατσιμάνη το επιστημολογικά και εννοιολογικά υπαρκτό πρόβλημα της απόδοσης από μια γλώσσα σε άλλη (και στην προκειμένη περίπτωση απ' τα αγγλικά π.χ. στα ελληνικά) γενικών όρων της επιστήμης. Δυσχέρεια που μερικώς οφείλεται στην αυξανόμενη εξάπλωση της ειδικότητας του επιστήμονα. Έτσι και η πρώτη ενότητα των «Φιλοσοφικών κειμένων» που ακολουθεί και έχει τον τίτλο «Η επιστημονική γνώση είναι γνώση του γενικού», έπρεπε να συμπληρωθεί και με την αντίθετη άποψη που επικρατεί στην εποχή μας. Ότι δηλαδή η επιστημονική πρόοδος οφείλεται στην επιμερισμένη θεώρηση του επιστητού.

Το τρίτο και το τέταρτο κεφάλαιο που ονομάζονται, *Η κρίση και Ο συλλογισμός* αντίστοιχα, συνιστούν κριτική ανάλυση των ομωνύμων θεματικών και τελειώνουν με ανάλογα «Φιλοσοφικά κείμενα», τα οποία θα μπορούσαν να εμπλουτισθούν απ' το συγγραφέα των «Στοιχείων τυπικής λογικής», με αποσπάσματα απ' το χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας.

Τα κεφάλαια πέμπτο και έκτο, έχουν ως αντίστοιχους τίτλους: *Οι λογικές αρχές (Α')* και *Οι λογικές αρχές (Β')* — *Κριτικές παρατηρήσεις*. Το μόνο που θα μπορούσε να παρατηρηθεί εδώ από πλευράς, κυρίως, μεθοδολογικής είναι ότι αυτά —εφόσον στην ουσία πραγματεύονται το ίδιο θέμα— θα ήταν σκόπιμο να συγχωνευθούν σε ένα με τίτλο: «*Οι λογικές αρχές. — Κριτικές παρατηρήσεις*».

Το έβδομο κεφάλαιο του δεύτερου μέρους του βιβλίου που εξετάζουμε, ονομάζεται: *Η τυπική ορθότητα της σκέψης* και περικλείει τις υποενότητες: «*Ιδιοτυπία και στόχοι της τυπικής λογικής*», «*Λογική και μαθηματικά*», «*Ο συμβατικός χαρακτήρας των μαθηματικών αξιωμάτων*», «*Τα μαθηματικά σύστημα υποθετικό - παραγωγικό*» και «*Αξιωματική και ενορατική μέθοδος*». Η συνοχή που χαρακτηρίζει το, ανά χείρας, κεφάλαιο ενδεχομένως νάταν αυστηρότερη εάν ο κ. Κατσιμάνης έθιγε, στην υποενότητα «*Λογική και μαθηματικά*», και το θέμα της σύγχρονης τυποποίησης των μαθηματικών. Μ' άλλα λόγια της διαδικασίας εκείνης κατά την οποία τα μαθηματικά προσαρμόζονται σε μηχανική επεξεργασία. Επεξεργασία που επιτυγχάνεται στην περίπτωση των ηλεκτρονικών υπολογιστών. Επιπλέον, στις υποενότητες, «*Ο συμβατικός χαρακτήρας των αξιωμάτων*» και «*Τα μαθηματικά σύστημα υποθετικό - παραγωγικό*», έπρεπε να επισημανθεί απ' το συγγραφέα ότι τα εν γένει μειονεκτήματα της αξιωματικής μεθόδου και του παραγωγικού συλλογισμού, τονίσθηκαν απ' τον K. Gödel. Όσο για τη φράση του R. Carnap: «*Στη λογική δεν υπάρχει ηθική*» που ο συγγραφέας καταχωρεί στη σελίδα 123, προκειμένου αυτή να γίνει πλήρως κατανοητή απ' τους τελειοφοίτους μαθητές του Λυκείου, έπρεπε, κατά τη γνώμη μου, να συμπληρωθεί με την άποψη ότι ο Carnap πίστευε πως η ηθική χρησιμοποιείται με δύο διαφορετικές σημασίες. Η πρώτη αφορά

στη συγκεκριμένη εμπειρική έρευνα (όπως είναι οι ψυχολογικές και οι κοινωνικές έρευνες για τις ανθρώπινες πράξεις) και η δεύτερη στην προστακτική που διατυπώνει κανόνες ανθρώπινης συμπεριφοράς ή κρίσεις για τις ηθικές αξίες. Προσέτι, στο σημείο που ο κ. Κατσιμάνης ασχολείται με την «Αξιωματική και ενορατική μέθοδο», θάταν χρήσιμο να παρατεθεί με τον α' ή με τον β' τρόπο το στατιστικό εύρημα του J. Monk, σύμφωνα με το οποίο ο μαθηματικός κόσμος συντίθεται κατά 65% από πλατωνιστές, κατά 30% από φορμαλιστές και κατά 5% από κόνστρουκτιβιστές. (Ο όρος είναι δανεισμένος από το ομώνυμο ρεύμα στην τέχνη). Το κεφάλαιο που εξετάζουμε κλείνει με την παράθεση δύο μεταφρασμένων κειμένων των J. Piaget με τίτλο «Λογική και μαθηματικά» και R. Blanché με τίτλο «Η αξιωματική». Ως επιμέρους παρατήρηση εδώ, διατυπώνουμε την άποψη ότι κάτω απ' τον πρώτο τίτλο «Λογική και μαθηματικά», θα προσιδίαζε ευστοχότερα ένα μεταφρασμένο (;) κείμενο του ίδιου του B. Russel και όχι του J. Piaget που αναφέρεται, συν τοις άλλοις, και στο Russel.

Το τελευταίο κεφάλαιο των «Στοιχείων τυπικής λογικής», που φέρει τον τίτλο *Λογική και πραγματικότητα* περιέχει τις υποενότητες: «Δυνατότητες και ατέλειες της τυπικής λογικής», «Ο Αριστοτέλης πατέρας της λογικής», «Η λογική της σχολαστικής φιλοσοφίας», «Από την τυπική λογική στη μελέτη της φύσης», «Νεότερες τάσεις της λογικής», «Ο κύκλος της Βιέννης», «Κάθε γνώση είναι γνώση της πραγματικότητας», «Η ανάγκη αντιμετώπισης των γνωσιολογικών προβλημάτων» και «Φιλοσοφικά κείμενα» των: R. Descartes, Fr. Bacon και Verger - Huisman. Σ' ένα κατεξοχήν φιλοσοφικό κεφάλαιο όπως αυτό ο κ. Κατσιμάνης έπρεπε στην πρώτη υποενότητα να επιδοθεί περισσότερο στη διερεύνηση της ποιότητας της σχέσης ανάμεσα στην οντολογία και τη λογική του Αριστοτέλη. Ακολουθώντας, στη δεύτερη υποενότητα δεν αναφέρει καθόλου το σπουδαιότερο εκπρόσωπο του σχολαστικισμού, Θωμά Ακινάτη, ενώ στις «Νεότερες τάσεις της λογικής», όφειλε στα περί λογιστικής γραφόμενα να περιλάβει και το όνομα του G. Frege, συνεργάτη του B. Russel. Τέλος, στο σημείο που ο συγγραφέας του δεύτερου μέρους της «Φιλοσοφίας» μνημονεύει το έργο «Principia mathematica», αστόχησε ν' αναφερθεί και στο δεύτερο πονήσαντα, τον A.N. Whitehead. Ας σημειωθεί ότι, στην τελευταία υποενότητα ο κ. Κατσιμάνης αρκετά έγκαιρα και εύστοχα προειδοποιεί τον αναγνώστη του, για την παρεμβολή των γνωσιολογικών θεμάτων που ακολουθούν, πριν αυτός εισέλθει στη διαλεύκανση ζητημάτων θεωρίας της επιστήμης.

Το τρίτο μέρος του βιβλίου ονομάζεται «*Τα βασικά ερωτήματα της Γνωσιολογίας*» και συντίθεται από τα κάτωθι κεφάλαια: 1ο. *Υπάρχει (αντικειμενική) πραγματικότητα; (το πρόβλημα της ουσίας)*. 2ο. *Μπορούμε να γνωρίσουμε την (αντικειμενική) πραγματικότητα; (Το πρόβλημα της δυνατότητας)*. 3ο. *Από πού προέρχεται η γνώση της (αντικειμενικής) πραγματικότητας; (Το πρόβλημα της πηγής)*. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται οι ενότητες: 1. «Ο ιδεαλισμός». 2. «Ο ρεαλισμός». 3. «Ο φαινομενισμός». 4. «Ο νεοκαντιανισμός». 5. «Η φαινομενολογία», μετά από τις οποίες ακολουθούν «Παρατηρήσεις - συμπεράσματα» (6). Ωστόσο, στην ενότητα υπ' αριθμόν 4 (ο νεοκαντιανισμός) επιβαλλόταν μαζί με τα ήδη καταχωρημένα ονόματα των ηγετών της σχολής της Μαρβούργης, H. Cohen και P. Natop, να γίνει αναφορά και στους, E. Cassirer και A. Liebert. Παράλληλα, ο κ. Κατσιμάνης θα μπορούσε να μνημονεύσει τη δεύτερη, από άποψη σπουδαιότητας, σχολή του Νεοκαντιανισμού, τη σχολή της Βάδης με τους αντιπροσώπους της (W. Windelband, H. Rickert, H. Münsterberg, E. Lask) και να κλείσει την ενότητα αυτή με την επιτυχή προσπάθεια συγκερασμού των αντιλήψεων των παραπάνω δύο σχολών, που κατέβαλλε ο Bruno Bauch. Εξάλλου, στην υποενότητα

«Νεότερη επιστήμη και ιδεαλισμός» που υπάρχει στο τμήμα «Παρατηρήσεις - συμπεράσματα» του ίδιου κεφαλαίου, έπρεπε να προσεχθεί καλύτερα η έναρξη της επιχειρηματολογίας που στοχεύει στο ν' αποδείξει ότι: «Οι θέσεις του ιδεαλισμού δεν ενισχύονται από τα δεδομένα της σύγχρονης επιστήμης». Το κείμενο: «Η ταύτιση της ύλης... αλγεβρικού καπνού» (σ. 147) μάλλον το αντίθετο αποδεικνύει. Ως εκ τούτου καλό θα ήταν στην υποενότητα αυτή, σαφώς να προηγηθεί το τμήμα του κειμένου: «Εκείνο που ενδιαφέρει τη θεωρία της γνώσης... να είναι αυθύπαρκτη» και κατόπιν, ως λογική απόληξη, να ακολουθήσουν οι υπόλοιπες διαπιστώσεις του συγγραφέα, ως έχουν. Ακόμη, η «νεότερη επιστήμη» δεν εξαντλείται μόνο σε απόψεις του W. Heisenberg στις οποίες εδώ περιορίζεται ο συγγραφέας. Αυτές θάπρεπε να παραλληλισθούν ή να συμπληρωθούν εν συντομία με αντίστοιχες άλλων επιστημόνων όπως για παράδειγμα του M. Schlick, του Ph. Frank του N. Bohr κλπ. Το κεφάλαιο τελειώνει μ' ένα κατατοπιστικό «Συγκεφαλαιωτικό πίνακα» που αναφέρεται στο πρόβλημα του αντικειμένου ή της ουσίας και με την καταχώρηση μεταφρασμένων κειμένων του R. Descartes, του Imm. Kant και του K. Marx.

Το δεύτερο κεφάλαιο περικλείει τις ενότητες: 1. «Η δογματική σχολή». 2. «Η σκεπτική σχολή». 3. «Άλλες σχολές». 4. «Παρατηρήσεις - συμπεράσματα». Φιλοσοφικά κείμενα. Καταρχήν, το πρώτο που επισημαίνει κανείς στο παρόν κεφάλαιο είναι ότι σε σύγκριση με τις υπόλοιπες ενότητες, η ενότητα «Η σκεπτική σχολή» υπερτερεί σε μεθοδικότητα συγγραφής και δομικής ανάπτυξης του περιεχομένου. Ο κ. Κατσιμάνης ορθώς διερευνά το σκεπτικισμό στην πρόποσα ιστορική του πορεία. Την αρχαία σκέψη, τη νέα σκέψη και τον αντιδογματισμό των νεοτέρων χρόνων. Εκείνο που, εντούτοις, δεν αναλύεται είναι ο εννοιολογικός χρωματισμός της λέξης — όρου, «σκέψις». Πώς δηλαδή από σχοχασμός και θεώρηση κατέληξε στο να σημαίνει παρατήρηση, εξέταση και τέλος αμφιβολία. Στη συνέχεια δε θεραπεύεται επαρκώς το περιεχόμενο του τίτλου της τελευταίας υποενότητας («Νεότεροι χρόνοι: Ντεκάρτ») της σκεπτικής σχολής. Ο συγγραφέας εκτός απ' το Montaigne και τον Descartes, παρέλειψε να παραθέσει και το όνομα του σύγχρονου βάρδου του σκεπτικισμού, Richard Popkin καθώς και τους σημερινούς αντιπροσώπους του θεωρητικού σκεπτικισμού και του γνωσιοκρατικού σκεπτικισμού που είναι ο B. Williams και ο J.L. Mackie, αντίστοιχα.

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου μέρους του βιβλίου, αποτελείται από μια σαφή διατύπωση του προβλήματος και από τις εξής ενότητες: 1. «Η ορθολογική σχολή». 2. «Η εμπειρική σχολή». 3. «Η κριτική σχολή»: Η διδασκαλία του Kant. 4. «Παρατηρήσεις - συμπεράσματα» και «Φιλοσοφικά κείμενα». Ο στέρεος φιλοσοφικός λόγος που διακρίνει το ύφος του κεφαλαίου αυτού και ιδιαίτερα τις «Παρατηρήσεις - συμπεράσματα», διαταράσσεται από το τμήμα που επιγράφεται «Φιλοσοφικά κείμενα». Συγκεκριμένα πρόκειται για το κείμενο υπ' αριθμόν 2 και για το κείμενο υπ' αριθμόν 3 που είναι αποσπάσματα —καθώς ρητά δηλώνει ο συγγραφέας— της «Κριτικής του Καθαρού Λόγου» του Kant, όπως τα μετέφρασε ο Αναστάσιος Γιανναράς (βλ. Imm. Kant, Κριτική του Καθαρού Λόγου, μετάφρ. Α. Γιανναρά, έκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 1977, σσ. 80-81 και 76, αντίστοιχα). Στο πρώτο κείμενο δεν είναι δυνατό να αποτιμηθούν ακριβώς οι ανάλογες θέσεις του Kant όταν ο κ. Κατσιμάνης δεν έχει προβεί σε σύγκριση των αντιλήψεων του Kant και του Πλάτωνα, για τον οποίο γίνεται λόγος απ' το Γερμανό φιλόσοφο στο χωρίο αυτό. Επίσης ο συγγραφέας του τμήματος αυτού του σχολικού εγχειριδίου έπρεπε να παραθέσει και τον επεξηγηματικό υπομνηματισμό όπως του υιοθετεί ο Α. Γιανναράς κάτω απ' το κείμενο για το οποίο γίνεται λόγος. Το δεύτερο

κείμενο αποτελεί συμπέρασμα —τούτο άλλωστε φαίνεται— του υποκεφαλαίου του Καπνί με τον πλήρη τίτλο «Κατέχουμε μερικές α ριότι γνώσεις και τέτοιες δε λείπουν ποτέ ακόμα και από τον κοινό νου». Επειδή όμως οι προκείμενες δε θίγονται καθόλου απ' τον κ. Κατσιμάνη, ο μαθητής αλλά και ο διδάσκων αδυνατούν να εννοήσουν με πληρότητα το σημείο αυτό του καντιανού στοχασμού.

Το τέταρτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου καλείται «Γενική θεωρία της επιστήμης» και αποτελείται από επτά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο (*Τα επιστημολογικά εμπόδια*), περιέχει τις παρακάτω ενότητες: 1. «Η επιστήμη δημιουργία της ιστορίας». 2. «Η μαγική ψυχοτροπία». 3. «Ανθρωπομορφισμός — απλοϊκή αντίληψη του κόσμου». 4. «Οι αδυναμίες της γλώσσας». «Φιλοσοφικά κείμενα». Η δομή του κεφαλαίου αυτού θάταν συνθετότερη και περισσότερο εξελικτική εάν ο κ. Κατσιμάνης είχε φροντίσει να αποσαφηνίσει την έννοια του επιστημολογικού εμποδίου ευθύς εξαρχής και όχι στο τέλος της δεύτερης σελίδας της πρώτης ενότητας. Επιπλέον, η άποψη του συγγραφέα ότι η επιβίωση της μαγικής ψυχοτροπίας στις μέρες μας παρεμποδίζει τη γενίκευση της ορθολογικής σκέψης και επιβραδύνει την επικράτηση της επιστήμης (σ. 184 του βιβλίου) μάλλον θα πρέπει ν' αναθεωρηθεί εφόσον όλοι σχεδόν γνωρίζουμε πως η επιστήμη ασκείται από άτομα με ειδικές γνώσεις και ικανότητες και πως σήμερα η επικράτησή της, εξαρτάται αναπόδραστα πλέον απ' την τεχνολογική πρόοδο και όχι από κάποια επιμέρους ψυχοτροπία ανθρώπων.

Το δεύτερο κεφάλαιο (*Η έννοια της αλήθειας στην επιστήμη*) αρχίζει με μια εισαγωγή - κατατόπιση στις έννοιες: γνώση, αλήθεια, πραγματικότητα και στη συνέχεια ολοκληρώνεται με την πραγμάτευση των θεματικών: 1. «Απόψεις που εξηγούν την αλήθεια»: 2. «Η συμφωνία πραγμάτων και νου» και την παράθεση μεταφρασμένων φιλοσοφικών κειμένων των: Πλάτωνα, D. Huisman — A. Verger, Zeller — Nestle και Fr. Bacon. Ως μόνη παράλειψη εκ μέρους του συγγραφέα στην περίπτωση αυτή, καταλογίζουμε ότι δεν εξετάζει φιλοσοφικά τη φύση και την ιδιομορφία του θαύματος (ως εξαίρεσης στους νόμους της φύσης) καθώς και τη λειτουργικότητά του στη διαμόρφωση μιας επιστημονικής αλήθειας. Για το θαύμα ακροθιγώς μόνο γίνεται λόγος στο προηγούμενο κεφάλαιο, όταν ο κ. Κατσιμάνης καταχωρεί αποσπάσματα απ' τη «Γνωσιολογία» του Ε. Παπανούτσου (βλ. σ. 189 του εγχειριδίου).

Στο τρίτο κεφάλαιο (*Γνώση ενορατική και γνώση διάμεση*) του μέρους που εξετάζουμε, αποκαλύπτεται η μεστότητα του φιλοσοφικού στοχασμού του συγγραφέα σ' όλη της τη μεγαλοπρέπεια. Η πυκνότητα και η στιβαρότητα του ύφους του, κορυφώνεται στην υποενότητα «Κριτική της διάμεσης γνώσης», όπου παράλληλα με μια ανατομία της φυσιολογίας της διάμεσης γνώσης, ο συγγραφέας κατορθώνει να καταστήσει σαφέστερη τη λειτουργικότητά της, με την προβολή απτών παραδειγμάτων παρμένα απ' την καθημερινή πραγματικότητα.

Το επόμενο κεφάλαιο (*Ανάλυση και σύνθεση*) αποτελείται από δύο αρκετά καλογραμμένες ενότητες (1. «Ανάλυση» και 2. «Σύνθεση») και από μεταγλωτισμένα κείμενα του Ε. Goblot και των D. Huisman - A. Verger. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο τέλος του δευτέρου κειμένου, ο συγγραφέας του μέρους αυτού του σχολικού εγχειριδίου μεταφέρει, υπό μορφή υποσημείωσης, ανάλογη άποψη του Η. Poincaré πράγμα που εμπλουτίζει το υλικό και τη βιβλιογραφία του corpus και παρωθεί, για πρώτη φορά μέχρι στιγμής, διδάσκοντα και διδασκόμενους να σταθούν απέναντι στα «Φιλοσοφικά κείμενα» κριτικά.

Το πέμπτο κεφάλαιο (*Τέλεια και ατελής επαγωγή*) θα έπρεπε, αφού συντημηθεί, να

υπαχθεί στο κεφάλαιο που έπεται και τιτλοφορείται: *Στοιχεία μεθοδολογίας των φυσικών επιστημών*. Αυτό όμως που διαπιστώνει ο μελετητής του έκτου κεφαλαίου είναι πως τμήμα της υποενότητας «Αιτία και νόμος» έρχεται σε αντίθεση μ' ολόκληρο σχεδόν το πνεύμα της ενότητας «Ανθρωπομορφισμός — απλοϊκή αντίληψη του κόσμου», του πρώτου κεφαλαίου του ίδιου μέρους του σχολικού βιβλίου. (Βλ. σσ. 184-185). Ενώ δηλαδή ο συγγραφέας θεωρεί αρχικά τον ανθρωπομορφισμό και την απλοϊκή αντίληψη του κόσμου ως επιστημολογικό εμπόδιο (Πβ. «Η πολλαπλότητα των φαινομένων τον σκανδαλίζει... και του προκαλεί σύγχυση, γιατί τα βρίσκει αντιφατικά και «άτάκτως έρριμμένα», επειδή αγνοεί τους νόμους που, ερμηνεύοντάς τα, τα ενοποιούν λογικά...» [σ. 185 του βιβλίου] αργότερα διατυπώνει την άποψη, σύμφωνα με την οποία: «Οι επιστημονικοί όροι «νόμος» και «αιτία» είναι έντονα χρηματισμένοι από το στοιχείο του ανιμισμού και του ανθρωπομορφισμού, φορέας των οποίων είναι η μεταφορική χρήση των αντίστοιχων λέξεων» (σ. 229 του εγχειριδίου). Το ασυμβίβαστο των απόψεων αυτών έγκειται, κατά τη γνώμη μου, στο ότι κάθε επιστημονική χρήση ή καθιέρωση των όρων «νόμος» και «αιτία», αυτοδήλως σημαίνει υπέρβαση ή άρση οποιουδήποτε επιστημολογικού κωλύματος. Αμέσως πιο κάτω (σσ. 230-233) στις ενδιαφέρουσες υποενότητες: «Η έννοια του ντετερμινισμού», «Η τύχη», «Οι σχέσεις απροσδιοριστίας» και «Μπορούμε να δεχτούμε τον καθολικό ντετερμινισμό;», ο κ. Κατσιμάνης δεν κάνει εναργή μνεία και διάκριση ανάμεσα στους νεότερους όρους «Hard determinism» και «Soft determinism» ενώ σχετίζει τη θεματική αυτή με τις έννοιες του ήθους και της ευθύνης. Κατά συνέπεια, οι εύλογες απορίες του που καταχωρούνται στη σελίδα 236, θάταν ορθότερο να ενσωματωθούν στα κυρίως κείμενα των υποενότητων που μόλις αναφέραμε.

Το έβδομο κεφάλαιο ονομάζεται «Στοιχεία μεθοδολογίας των επιστημών του ανθρώπου» και εισάγεται με την υποενότητα «Η προέλευση των επιστημών του ανθρώπου». Ακολουθούν δύο ενότητες με τίτλο «Η παρουσία του υποκειμενικού στοιχείου» και «Η επιδίωξη της αντικειμενικότητας», αντίστοιχα, και στο τέλος εκτίθενται μεταφρασμένα «Φιλοσοφικά κείμενα» του Dilthey, του E. Durkheim, του Fr. Engels, του Fr. Nietzsche, του B. Croce και του P. Guillaume. Ειδικότερα, ξενίζει η διαπίστωση του συγγραφέα στη σελίδα 239 ότι: «...η ιστορία δεν είναι επιστήμη με την ακριβή σημασία του όρου, αφού είτε αδυνατεί πλήρως να προβλέψει τα γεγονότα είτε γνωρίζει τραγικές διαψεύσεις τις ελάχιστες φορές που το διακινδυνεύει». Στο σημείο αυτό ο συγγραφέας φαίνεται να ταυτίζει την εγκυρότητα της επιστήμης με την εκ μέρους της δυνατότητα για ακριβείς προβλέψεις. Θέσεις που θάπρεπε ν' ανασκευασθεί επειδή το κύρος της επιστήμης δεν εξαντλείται μόνο στην ικανότητά της να προβλέπει αλλά και στην ποιότητα της μεθόδου της, την αξιοποίηση των πηγών που διαθέτει κλπ. Έτσι λοιπόν η άποψη αυτή (δηλ. της σελίδας 239) πρέπει να παρουσιασθεί στο σύνολό της, δηλαδή με τις αντιλήψεις του συγγραφέα πάνω στο ίδιο θέμα που βρίσκονται στη σελίδα 242 και που έχουν ως εξής: «Την αντικειμενικότητα σκοπεύει και σε σημαντικό βαθμό την πετυχαίνει και η ιστορία. Πρώτα πρώτα υποβάλλει σε αυστηρό έλεγχο τις μαρτυρίες του παρελθόντος, εντοπίζοντας λ.χ. τις προσθήκες μεταγενεστέρων που αλλοιώνουν ένα ιστορικό κείμενο (εξωτερική κριτική) και επισημαίνοντας τις ακούσιες ή εκούσιες ανακρίβειες που μεταδίδει ο ιστορικός συγγραφέας (εσωτερική κριτική). Έπειτα συγκρίνει παρεμφερή γεγονότα που συνέβησαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και έτσι υπέρβαίνει το ατομικό, το «συμβεβηκός», οργανώνοντάς το λογικά και καταλήγοντας σε θεμελιωμένες γενικές διαπιστώσεις». Όσο για το παράδειγμα που ο

κ. Κατσιμάνης προβάλλει —για να στηρίξει την ακρίβεια πρόβλεψης των θετικών επιστημών— και κατά το οποίο ο αστρονόμος ορίζει με ακρίβεια την ημέρα και την ώρα που θα γίνει μια έκλειψη ηλίου, τούτο προσβάλλεται μέσα απ' τα κείμενα του ίδιου του συγγραφέα εφόσον στην αρχή της σελίδας 227 (Κεφάλαιο έκτο) διαβάζουμε τα εξής: «Το 1846 ο αστρονόμος Λεβεριέ (Le Verrier) διαπιστώνει ότι η τροχιά του πλανήτη Ουρανού δεν είναι εκείνη που κατά τους επιστημονικούς υπολογισμούς θα συμφωνούσε με την έλξη την οποία ασκούσαν σε αυτόν οι γειτονικοί πλανήτες Δίας και Κρόνος». Στο παράδειγμα αυτό μπορεί η τροχιά του πλανήτη να ερχόταν σε αντίθεση με τα πορίσματα της νευτώνειας φυσικής —όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο συγγραφέας στη σελίδα 227— αλλά η ίδια παραμένει κλασσική ακόμα και στις ημέρες μας ως προς το σκέλος της: «Hypotheses non fingo».

Μια άλλη παράλειψη του κ. Κατσιμάνη, στο ίδιο κεφάλαιο είναι ότι στο σημείο που αναφέρεται στα πραγματικά ιστορικά αίτια (σ. 239) δε διευκρινίζει ότι οι ιστορικοί δεν έχουν σαφή αντίληψη για την έννοια του αιτίου στο χώρο τους. Έτσι μόνο εξηγούνται οι διαφορετικές ερμηνείες των ιστορικών πάνω στο ίδιο θέμα. Τέλος, στην επεξεργασία της υποενότητας «Ο ρόλος των μεγάλων ανδρών» ο συγγραφέας όφειλε για λόγους επιστημονικής δεοντολογίας να θίξει το περίφημο θέμα της θείας πρόνοιας στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι. Θέμα με το οποίο έχουν ασχοληθεί και αρκετοί νεοέλληνες φιλόσοφοι (βλ. Μάρκος Ρενιέρης, Πέτρος Βράϊλας — Αρμένης κλπ.). Μετά την ολοκλήρωση του παρόντος κεφαλαίου, ακολουθούν «Ερωτήσεις» κατά κεφάλαιο οι οποίες μάλιστα διαιρούνται σε σχετικά απλές και συγκριτικά δύσκολες.

Κατόπιν, παρατίθεται ένα «Αλφάβητικό ευρετήριο φιλοσοφικών όρων», του οποίου σκοπός είναι, κατα τα λεγόμενα των συγγραφέων (σ. 273), να διευκρινίσει ορισμένους φιλοσοφικούς όρους που χρησιμοποιούνται στα διάφορα κεφάλαια του βιβλίου. Πλην όμως, απ' το ευρετήριο αυτό λείπουν θεμελιώδεις φιλοσοφικοί όροι παρά το ότι οι τελευταίοι εξετάστησαν στα κεφάλαια που προηγήθησαν. Έτσι λ.χ. δεν υπάρχουν οι όροι: «επαγωγή», «μυστικισμός», «ενόραση», «εντελέχεια», «ανθρωπομορφισμός», «λογιστική», «δογματισμός» και «σκεπτικισμός». Προσέτι, οι ήδη κατωρημένοι φιλοσοφικοί όροι στο ανωτέρω ευρετήριο δεν είναι μεταφρασμένοι στους αντίστοιχους, της αγγλικής, γαλλικής και γερμανικής γλώσσας με αποτέλεσμα ο τελειόφοιτος μαθητής του Λυκείου που επιθυμεί να περιεργασθεί ένα απλό εγχειρίδιο εισαγωγής της φιλοσοφίας γραμμένο σε μια απ' τις βασικές ευρωπαϊκές γλώσσες, να μην εξοικειώνεται με την τρέχουσα ξένη φιλοσοφική ορολογία.

Πριν από τον πίνακα περιεχομένων που βρίσκεται στο τέλος του βιβλίου, προηγείται ένα «Αλφαβητικό ευρετήριο κυρίων ονομάτων». Στο ευρετήριο, ωστόσο, αυτό δεν εκτίθενται, κατά τη γνώμη μου, αρκετά βιογραφικά στοιχεία για κάθε όνομα ενώ από τα καταχωρημένα ονόματα απουσιάζουν πολλά απ' αυτά που οι συγγραφείς έχουν παραθέσει στα κεφάλαια που αναπτύχθηκαν (βλ. Jankélévitch, Heyting, Carnap, Meyerson, Langevin, Galle, Le Verrier, Cuvillier, Lefebvre).

Τελικές παρατηρήσεις — Γενική αποτίμηση

Το βιβλίο αυτό αποτελεί την καλύτερη προσπάθεια που έχει, τα τελευταία χρόνια, καταβληθεί στο χώρο της Μέσης Εκπαίδευσης για συγγραφή εγχειριδίου φιλοσοφίας προς χρήση των μαθητών της Γ' Λυκείου, με αυστηρά επιστημονικά κριτήρια. Έτσι ενώ και στα προηγούμενα* σχολικά εγχειρίδια για τους τελειοφοίτους του Λυκείου,

υπήρχε ώριμος στοχασμός και εξετίθεντο θεμελιώδη φιλοσοφικά ερωτήματα, το, ανά χείρας, πόνημα υπερτερεί χάρις στο μεγαλύτερο εύρος θεματικών, τη συνεπέστερη δόμηση και τη μεθοδικότερη κατάταξή του προς αξιοποίηση υλικού του. Κατά συνέπεια η πληροφόρηση που αντλεί ο μελετητής του για τις παρελθούσες αλλά και σύγχρονες αναζητήσεις της φιλοσοφίας είναι σαφής —καίτοι όχι πάντα επαρκής— και αυτό οφείλεται σε τρεις κυρίως λόγους. 1ος. Το φαινόμενο να επαναλαμβάνεται σ' ένα κεφάλαιο ό,τι εξετάθη σε προγενέστερο, σχεδόν σπανίζει. 2ος. Οι ενότητές του είναι με ακρίβεια και άνεση διατυπωμένες. 3ος. Οι πλατειασμοί και οι εν γένει περιττολογίες απουσιάζουν παντελώς.

Ωστόσο, η εργασία αυτή παρουσιάζει αρκετές ελλείψεις που αφορούν στη σπονδύλωση του περιεχομένου της. Μερικές απ' αυτές είναι ότι: 1. Δεν σχολιάζονται τα παρατιθέμενα αποσπάσματα στα «Φιλοσοφικά κείμενα». 2. Προτιμήθηκαν περισσότερο αποσπάσματα ξένων φιλοσόφων και πολύ λίγα Ελλήνων στοχαστών. 3. Στο τέλος του βιβλίου δεν υπάρχει βιβλιογραφική ενημέρωση ούτε κατατοπιστικός πίνακας εννοιών. 4. Σε κανένα κεφάλαιο του βιβλίου δε γίνεται λόγος για «μεταφιλοσοφία» της στιγμής που έχει ήδη μνημονευθεί ο Lefebvre. 5. Δεν υπάρχει ουσιαστική επιχειρηματολογία που να πείθει το μαθητή για ποιο λόγο αυτός πρέπει να φιλοσοφεί. 6. Δε γίνεται ούτε καν υπαινιγμός για φιλοσοφία των Πατέρων και δε θίγεται στοιχειωδώς το ασκητικό τους ιδεώδες, ως τρόπος ζωής. Τούτο θα βοηθούσε το μαθητή να σταθεί ψυχραιμότερα απέναντι στη σημερινή νοοτροπία του συνεχούς καταναλωτισμού που τον θέλει μεριμνώντα αλλά μη σκεπτόμενο.

Ύστερα απ' όλα αυτά φρονώ πως το βιβλίο αυτό, θάταν ευκαίιο ν' αναθεωρηθεί σε αρκετά σημεία και να υποστεί νεότερη επεξεργασία με αρτιότερη «προοπτική».

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

* Πρόκειται για τα βιβλία των: Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ - ΓΑΛΑΝΟΥ, Γ. ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ - ΘΕΜΕΛΗ, Ε. ΡΟΥΣΣΟΥ. *Στοιχεία Φιλοσοφίας* (Εισαγωγή στη Φιλοσοφία), ΣΤ' Γυμνασίου, ΟΕΔΒ, έκδ. Α' Αθήναι, 1976, 206 σσ. και Ν. ΣΟΥΛΙΑ, Γ. ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ - ΘΕΜΕΛΗ, Ε. ΡΟΥΣΣΟΥ, *Φιλοσοφία* Γ' Λυκείου, ΟΕΔΒ, έκδ. Κ/Η, Αθήνα, 1983, 189 σσ.

ΑΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΣ, Δ.: Λογική και φιλοσοφία. Κριτική σε μια φαινομενική εναντιότητα, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 7, τεύχος 19 (1990), σσ. 3-12.

ΒΕΪ-ΚΟΣ, Θ., ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΕΪ-ΚΟΥ, Χ.: *Ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού*, Β' επαγγελματικού Τεχνικού Λυκείου, έκδ. ε', ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1989, 265 σσ.

ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ, Κ.: Η ελληνική φιλοσοφία σε πανευρωπαϊκό και οικουμενικό πλαίσιο, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 7, τεύχος 20 (1990), σσ. 165-172.

ΓΕΩΡΓΟΒΑΣΙΛΗΣ, Δ.: *Η φιλοσοφία στην ελληνική εκπαίδευση*, αυτόθι, σσ. 173-178.

ΔΑΡΑΔΗΜΟΥ, Β.: Γενικές παρατηρήσεις για το μάθημα της φιλοσοφίας στο Λύκειο, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 8, τεύχος 24 (1991), σσ. 315-321.

ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, Γ.: Για ένα κοινό μάθημα φιλοσοφίας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση των

ευρωπαϊκών χωρών, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 7, τεύχος 20 (1990), σσ. 179-183.

ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ, Ι.: Μεταξύ φιλοσοφίας και παιδαγωγικής, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 6, τεύχος 16 (1989), σσ. 82-83.

ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ, Γ.: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στη Μέση Εκπαίδευση, *Ελληνική Φιλοσοφική...*, 3, τεύχος 7 (1986), σσ. 62-66.

ΚΑΤΣΙΜΑΝΗΣ, Κ.: *Αναλύσεις και Τομές σε θέματα Παιδείας*, Αθήνα, 1985, 190 σσ.
ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Α., ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ, Γ., ΡΟΥΣΣΟΥ, Ε.: *Στοιχεία Φιλοσοφίας, ΣΤ' Γυμνασίου*, εκδ. α', ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1976, 206 σσ.

ΚΙΟΥΛΕΠΟΓΛΟΥ, Π.: Φιλοσοφία και Μέση Εκπαίδευση, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 8, τεύχος 24 (1991), σσ. 322-324.

ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Σ.: Φιλοσοφία και θεολογική σκέψη στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, *αυτόθι*, σσ. 325-333.

ΜΟΣΧΟΝΑΣ, Σ.: Τα φιλοσοφικά μαθήματα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Παρελθόν - παρόν - μέλλον), *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 7, τεύχος 20 (1990), σσ. 184-191.

ΜΠΟΥΡΑΣ, Π.: Το μάθημα των φιλοσοφικών και προτάσεις για εξοικονόμηση διδακτικού χρόνου, *Ελληνική Φιλοσοφική...*, 7, τεύχος 21 (1990), σσ. 286-290.

ΜΠΟΥΡΑΣ, Π.: Η κακοποίηση της φιλοσοφίας στη σχολική πράξη, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 8, τεύχος 22 (1991), σσ. 47-51.

ΝΟΥΛΑΣ, Β.: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας και η αρχαία ελληνική φιλοσοφία, *Ελληνική Φιλοσοφική...*, 7, τεύχος 19 (1990), σσ. 46-49.

ΝΟΥΛΑΣ, Β.: Η διδασκαλία της φιλοσοφίας στα ευρωπαϊκά σχολεία, *Λόγος και Πράξη*, 42 (1990), σσ. 20-43.

ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Θ.: Νεοελληνικά πρότυπα παιδείας, *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 6, τεύχος 18 (1989), σσ. 315-319.

ΣΟΥΛΙΑΣ, Ν., ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ, Γ., ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε.: *Φιλοσοφία Γ' Λυκείου*, Έκδ. Κ/Η, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1983, 196 σσ.

ΤΟΓΙΑΣ, Β. - ΡΟΥΣΣΟΣ, Ε.: *Φιλοσοφικά κείμενα Γ' Γυμνασίου*, έκδ. ΙΓ: ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1990, 179 σσ.

ΥΠΕΠΘ (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Τμήμα Δ/θμιας Εκπ/σης): Οδηγίες για τη διδακτέα ύλη και τη διδασκαλία των μαθημάτων, στο Γυμνάσιο και το Λύκειο κατά το σχολικό έτος 1990-1991. Τεύχος Α', φιλολογικά μαθήματα (Φιλοσοφία), έκδ. Β', ΟΕΔΒ, Αθήνα 1990, σσ. 94-95.

McCARTHY, Ch.: Φιλοσοφία και πληροφορική, *Ελληνική Φιλοσοφική...*, 6, τεύχος 17 (1989), σ. 145-156.

ΔΡ ΠΕΤΡΟΣ ΦΑΡΑΝΤΑΚΗΣ
ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ